

Milletlerarası daimî adalet divanı ve Türkiye

II

MUSUL MESELESİ (*)

Prof. Dr. Nihat ERİM

Adalet Divanınının 12 No. lu istişari kararı, Lozan muahedesinin Türkiyenin İrak ile olan sınırına müteallik 3.üncü maddesinin ikinci fıkrasınının tefsirine dairdir.

Lozan konferansı esnasında Türkiyenin hudutları tesbit edilirken güneyde, İrak tarafındaki sınır üzerinde anlaşmak kabil olmadı. Büyük Britanya hükûmeti mandater devlet sıfatiyle hareket etmekte idi. Uzun ve çetin müzakerelere rağmen iki tarafın noktai nazarları telif edilemedi. Türkiye murahhas heyeti reisi İsmet Pş. adı geçen hudut hattınının Musul vilâyetinin cenubundan dolaşmasını, yani Musulun Türkiyede kalmasında, İngiltere baş murahhası, hariciye nazırı, Lord Curzon ise statükonun muhafaza dilmesinde ısrar eyliyordu. Statükonun muhafazasından maksat konferans devam ettiği esnada fiilen İngiliz işgali altında bulunan yerlerin aynen muhafazası, değişiklik yapılırsa bile ufak tefek teknik değişikliklerden ibaret kalması idi. Bu mütalaayı kabul etmek, fiilen İngiliz işgalinde olan Musul vilâyetinin de İrak sınırları içinde kalmasına rıza göstermek olacaktı. Türk unsurunun büyük bir ekseriyet teşkil ettiği bir muntıkayı yabancı bir devlet hâkimiyetine terketmek milliyetçi Türk hükûmeti için hemen de imkânsızdı. Türk hükûmeti kendi görüşünde o kadar ısrar etti ki, konferansın kesilmesi (4 şubat 1923) bahasına dahi isteginden vazgeçmedi. İki aydan fazla süren bir kesilme devresinden sonra, konferans ikinci defa toplandığı zaman Türkiye ile İngiltere, bu husustaki fikirlerini değiştirmemişlerdi.

(*) Türkiyenin taraf teşkil ettiği ve M. D. A. D. tarafından gerek karar gerek istişari mütalâa şeklinde neticelendirilen anlaşmazlıkların hukukî cepheden mütalâasına Dergimizin 2. cilt Sayı 1 de başlanmıştır. Prof. Nihat Erim ilk yayınladığı «Rum ve Türk Ahalinin mübadelesi» meselesinden sonra ikinci olarak «Musul Meselesi» ni incelemektedir.

Yalnız diğer birçok hayati meseleler halledilmiş bulunduğundan barışın bir an önce imzalanmasını da uzun harp ve kararsızlık senelerinden bıkmış olan devletler şiddetle arzu ediyorlardı. Bu itibarla barışı daha ziyade geciktirmemek için, Musul Meselesinin bilâhare halledilmek üzere tehiri düşünöldü. İki taraf bu fikir üzerinde mutabık kaldılar. (1).

24. Temmuz. 1923 te imzalanan Lozan muahedesi Türkiyenin Akdenizden İran'a kadar olan sınırını şöyle tesbit etti. (2)

«Madde 3. Bahri sefitten İran hududuna kadar Türkiyenin hududu berveçhi zir tesbit edilmiştir.

«Evvelâ — Suriye ile:

«20 Teşrinievvel 1921 tarihinde aktolunan Fransa Türkiye itilâfnamesinin 8 inci maddesinde musarrah ve muayyen hudut:

«Saniyen — Irak ile:

«Türkiye ile Irak arasındaki hudut 9 ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sureti muslihanede tâyin edilecektir.

«Tâyin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında itilâf husule gelmediği takdirde ihtilâf Cemiyeti Akvam Meclisine arz olunacaktır.

«Hattı hudut hakkında ittihaz olunaçak karara intizaren Türkiye ve Britanya hükümetleri mukadderatı katiyesi bu karara muallâk olan arazinin hali hazırında her hangi bir tebeddül ikama bais olacak mahiyette hiçbir hareketi askeriye veya sairede bulunmayı müteakabilen teahhüt ederler.» (3).

(1) Lozan Konferansının kesildiği gün (4 Şubat. 1923) Türk Murahhas heyeti reisi tarafından İngiliz Murahhas heyeti reisine yazılan mektupta şöyle deniliyordu: «Musul meselesine gelince, bunu sadece sulhün akdine mani olmasını temin maksadı ile, İngiltere ile Türkiye arasında bir sene zarfında halledilmek üzere, Konferans programdan hariç bırakmanın münasip olacağını düşünüyoruz.» Aynı gün saat 17,30 da tanzim edilen «Bir Türk talebini tatmin için Britanya Beyanname projesi» nde Cemiyeti Akvam meclisinden bir sene geçmeden Türkiye ile Irak arasındaki hududun tesbitine tevessül olunmaması rica ediliyordu. (La Question de Mossoul... S. 133. No: 87-88).

(2) Lozan Konferansı esnasında Musul meselesi üzerinde cereyan eden muhaberelerin ve karşılıklı şifahi izahların tafsilâtını Lozan Konferansı zabıtnâmelerinde ve: (La Question de Mousoul et de la Signature du traite d'armistice de Moudros) «30 Octobre 1918 au 1 er mars 1925» Ahmet İhsan Matbaası 1925) te bulabilirsiniz.

(3) Sicilli Kavanın cilt I. Sahife 181-182. Bu madde nihai şeklini almadan önce iki proje vardı. Birisi 31 Ocak 1923 te müttelikler tarafından teklif olundu. Buna nazaran Irak sınırı doğrudan doğruya Milletler Cemiyeti Meclisinin kararına bırakılıyordu. İkinci teklif, Türkiye tarafından 8 Mart 1923 te

Bu suretle İrak hududu meselesi evvelâ iki devlet arasında dostane müzakerelerle halledilmeye çalışılacak, 9 ay zarfında bir anlaşmaya varılmazsa o zaman Milletler Cemiyeti Meclisine (Konsey) müracaat edilecektir.

İstanbul Konferansı: 11. Temmuz. 1923 te Ouchy Şatosunda cereyan eden bir müzakere esnasında Sir Horace Rumbold antlaşmanın üçüncü maddesinde tesbit edilen müddetin Türk topraklarının boşaltılması için tesbit edilen müddetin bitmesinden sonra cereyan etmesini Türk murahhas heyetinin kabul edip etmediğini sordu. İsmet Paşa «tahliye meselesinin Türk murahhas heyetince arzu dilen şekilde halledilmesi şartı ile» mutabık oldukları cevabını verdi. (2). Lozan Barış Antlaşmasına bağlı 14 numaralı protokol mucibince Türkiye topraklarının tahliyesi antlaşmanın ve diğer senetlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tadsiktinden (23. Ağustos. 1923) itibaren başlayacak ve altı hafta zarfında ikmal olunacaktı. (Madde 1 - 2)

Aynı protokolün 7 ci maddesinde de Antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasındaki dokuz ay müddetin tahliye ikmal olunmaz başlayacak olan müzakerelerin başladığı tarihten itibaren cereyan edeceği tasrih edilmiştir: (3)

İrak hududunu dostane müzakerelerle tesbit için Türkiye ve Büyük Britanya arasında konuşmalar İstanbulda Haliçte eski Bahriye Nezareti binasında 19 Mayıs 1924 te başladı. Türk murahhas heyeti aşağıdaki zatlardan mürekkepti:

Fethi bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi, İstanbul Mebusu; Fevzi bey, sabık vekil, Diyarbekir mebusu; Faik bey, Ördü mebusu; Nusret bey, Hariciye vekâletinde hukuk müşaviri; İshak Avni bey, Erkânı harp miralayı,

İngiliz Murahhas heyeti:

Sir Persi Cox, İrakta Britanya sabık yüksek komiseri,

Mr. C. H. Jardine;

Mr. J. H. Hall D. S. C. Mc.

Binbaşı E. F. W. Lees, P. S. O.

Daha konferansın ilk içtima ettiği gün Fethi bey Türkiyenin Mu-

takdim edildi. Bu proje Lozan Antlaşması metninden, yalnız dostane müzakereler için 12 ay teklif etmekle, ayrılıyordu. Bir de Antlaşmanın üçüncü maddesindeki son fıkra Türk projesinde mevcut değildi.

2. Publication de la Cour Permanente de Justice Internationale, série c; numara 10. Documents Relatifs a l'avis consultatif No. 12. p. 165.

(3). Sicilli Kavanin, cilt I. Sahife. 302

sul vilâyeti üzerindeki görüşünü izah etti: Evvelâ bu vilâyet ahâlisinin üçte iki ekseriyeti Türklerden ve Kürtlerden mürekkepti. Saniyen coğrafi bakımdan Musulun Iraktan ziyade Türkiyeye bağlı olması icap ediyordu. Ansiklopedi Britanik dahi Irak denilen memleketin sınırını Türkiyenin tesbit etmek istediği noktalardan çok daha cenuba götürüyordu. Musulun Irakın bir cüzü olmadığı öteden beri bilinmektedir. Hattâ 1916 da Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması dahi Musulu Iraktan ayırmıştı. Sevr muaheadesinin 64 üncü maddesi Musulu Kürdistanı bağılıyordu (4). Hülâsa ırki, coğrafi, siyasi ve iktisadî sebepler dolayısıyla bu vilâyetin Türkiye ile birleşmesi bir zaruretti.

Britanya murahhas heyeti, Türk görüşünü kabul etmek şöyle dursun, isteklerini dahi ileri götürerek Hakkâri vilâyetinden de bir kısım arazinin Irak sınırları içersine alınmasını istiyordu.

Bu vaziyet karşısında anlaşmak imkânı bulunamadı. İstanbul Konferansı 5 Haziran 1924 te tam bir muvaffakiyetsizlik içinde kapandı.

İki hükümet meseleyi Milletler Cemiyeti Meclisine havale etmek hususunda mutabık kaldılar.

Millet Cemiyeti Meclisinde (Conseil): Her iki hükümet Meclise sundukları birer muhtıra ile kendi görüşlerini izah ediyorlardı. İngiltere Meclisten Musulu Iraka bırakan bir sınır çizilmesini istedi. Türkiye ise, Musul vilâyeti halkının hangi devletin vatandaşı olmak istediklerini bir plebisit ile anlamının en adil ve en muvafık çare olacağını kati delillerle iddia ve ispat eyledi.

Meclisin 20. Eylül. 1924 tarihli içtimaında (30 uncu İçtima devresi) söz alan Lord Palmoor, her şeyden önce anlaşmazlığın neye taallük ettiğini ve Milletler Cemiyeti Meclisinin hangi vazife ile tavzif edildiğini açıkça tesbit ve tâyin etmek lâzım geldiğini söyledi. Lordun anladığına göre, Britanya hükümeti bahis mevzuu olan meselenin sadece bir sınır meselesi olduğu Türkiye hükümeti ise Musul Vilâyetinin mukadderatının tâyini için toplanıldığı mütaleasındadırlar. Binaenaleyh, Lord Palmoor, meclisten ilk iş olarak kendisine sunulan meselenin, altı seneden beri Irakın ayrılmaz bir cüzü gibi idare edilen Musul vilâyetinin kime ait olacağını tâyini değil, Irak sınırının halen mevcut olduğu şekilde tesbiti olduğunu ve anlaşmanın malûm olan maddesi gereğince hakem sıfatı ile hareket edeceği hu-

(4) Bilindiği üzere tastik edilmemiş olan bu anlaşma projesi Kürdistan adı ile bir memleket tahayyül ve tesis eyliyordu.

susunda bir karar vermesini istemektedir. (5). Bundan sonra, Britanya hükümeti murahhası plebisit teklifine de itiraz ediyor: Sınır tesbiti için plebisit yapmak âdet değildir. Bu mantıka ahalisi cahildir, hudut işlerine aklı ermez. Hudut civarında yapılacak bir plebisit huzursuzluk ve kargaşalıklar doğurabilir diyor. İngiltere hükümetinin fikrine, en iyi usul, Meclisin buna benzer hâdiselerde şimdiye kadar yaptığı gibi bitaraf şahıslardan müteşekkil bir komisyon tâyin etmektir.

Görülüyor ki, Lord Palmoor Antlaşmanın metninden ilk bakışta çıkan mânaya bağlanıyor. Filhakika, üçüncü maddenin ikinci fıkrası «Türkiye ile Irak arasındaki hudut» dan bahsediyor. Fakat, Lozan konferansının zabıtnameleri okunursa, Türkiyenin, «Irak hududu» ibaresinden, Musul Vilâyetini kastettiği anlaşılır. Yani mesele, sınır çizgisinin Musul'un kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi geçeceği meselesidir.

Konferans esnasında İsmet Paşa ile cereyan eden münakaşa ve muhaberele de bu hakikatı teyit etmektedir. Milletler Cemiyeti Meclisinin içtimama Türkiye namına iştirak eden Fethi bey bu ciheti tebarüz ettirdi, ve «her hudut meselesinin bir arazi meselesi vazettiği gayri kabili inkârdır.» dedi. (6). Fethi bey Meclisin oynıyaçağı role temas etmedi.

25 Eylül 1924 celsesinde raportör Mösyö Branting iki taraftan Milletler Cemiyeti Meclisinin vazifesinin ne olduğu hususundaki fikirlerini açıkça bildirmelerini istedi. Britanya hükümeti Lord Palmoorun ağzı ile Meclisin hakem sıfatı ile karar vereceğini söylemiştir. Türk murahhası sarıh hiçbir şey söylemedi. Binaenaleyh raportör soruyor: her iki murahhas heyeti, Meclisin vazifesinin sadece iki taraftan birinin tezini seçmeye münhasır olmadığını ve Meclisin kendisince hakkaniyete uygun görülecek her hangi bir hal sureti arayabileceğini kabul ediyor mu? (7). Bu suale İngiltere müsbet cevap verdi. Fethi bey, Meclisin Milletler Cemiyeti Misakının 15 inci maddesi hükümleri dahilinde karar verebileceğini söyledi.

Meclisin 30 Eylül 1924 toplantısında Mösyö Branting, Fethi beyin de hükümeti namına İngiliz hükümetinin cevabına benzer bir cevap verebileceğini söylemiş olduğunu beyan etti. Ancak Fethi bey bunu

(5) Publications de la C. P. J. I. serie C; Documents relatifs a l'avis consultatif, No. 12; P. 73.

(6) Söz geç. es. s. 77.

(7) Söz; geç. es, s, 78-81.

bir şarta bağlamıştı: Meclis kararını verirken Musul ahalisinin arzundan ilham alacaktı. (8)

Bu suretle, İngilterenin ilk iddiası bertaraf edilmiş oldu. Yani Musul Vilâyetinin ne tarafta kalacağı Milletler Cemiyeti Meclisince karar altına alınacaktı. Halbuki İngiltere Musulun altı seneden beri Irak idaresinde bulunduğundan ve statükonun muhafazasından bahsetmişti. Bunun üzerine Meclis ilk iş olarak mahallinde tetkikatta bulunmak üzere üç kişiden müteşekkil bir komisyon tayin etti: Kont Paul Teleki, Macaristan sabık baş vekili; Mösyö de Wirsén, İsveçin Bükreş sefiri; Polis, Belçika ordusu mütekaif miralay.

Millet Cemiyeti Meclisinin 30 uncu içtimaından sonra İngilizler Lozan Antlaşmasının imzası günü mevcut statükoyu ihlâl eder mahiyette bazı askerî hareketlerde bulunmuşlardı. Türk Hükümeti bu hareketleri protesto etti. Ve Milletler Cemiyeti meclisinin Brükselde toplanan 31 inci içtima devresinde muvakkat bir sınır çizgisi tesbit edildi. (29 Ekim 1924) İki taraf mesele kati surette halledilinceye kadar bu hattı hiçbir suretle tecavüz etmemeyi taahhüt ettiler. Fakat arada yine İngilizler statükoyu ihlâl ettiler. Türkiye vaziyeti Milletler Cemiyeti Meclisine muhtelif mektup ve telgraflarla bildirdi. Nihayet Cenevrede toplanan 35 inci içtima devresinde Tefvik Rüştü bey (9) cereyan eden hâdiseleri şifahen Meclise arzetti. (3 Eylül 1925). Tam bir emniyet havası teessüs etmedikçe Türkiye hükümetinin meselenin esasını münakaşa etmekten istinkâf edeceğini söyledi. İngiltere namına Mösyö Amery bu gibi hâdiselerin bir daha tekerrür etmeyeceği hususunda kat'i teminat verdi.

Meselenin esasına geçildi. Mösyö Uden bir tali komisyon seçilmesini teklif etti. Bruüksel içtimaında muvakkat hududu çizmek için bir komisyon seçilmişti. Meclis reisi meseleye vakıf oldukları için aynı komisyonun ipkasını ileri sürdü. Bu teklif kabul edildi. Komisyon M. Uden (İsveç), M. Quiones de Leon (İspanya), Guani (Uruguay) dan mürekkepti. M. Uden komisyonun raportörü oldu. Meclisin 19 Eylül 1925 toplantısında raportör komisyonun vardığı neticeyi bildiren bir rapor okudu. Bu raporda, tali komisyon, elan karanlık görünen, üzerinde tereddütler devam eden noktaların Daimî Adalet Divanının mütalaasına (Avis consultatif) arzedilmesini teklif ediyordu. Raporun okunmasından sonra, söz alan İngiliz mu-

(8) Söz, geç. es. s; 112.

(9) Milletler cemiyeti meclisinde Türkiye namına Tefvik Rüştü ve Münür beyler bulunmuşlardır.

rahası M. Amery, tali komisyonun Milletler Cemiyeti Meclisinin salâhiyeti üzerinde el'an tereddüt etmesini hayretle karşıladığını söyledi. Onun iddiasınca bu mesele Meclisin evvelki toplantısında sarahaten halledilmiş ve Meclisin hakem sıfatı ile karar vereceği iki tarafça kabul edilmişti. Türkiye namına söz alan Tefvik Rüştü bey ise, kendi hükûmetinin kanaatine, Milletler Cemiyeti Meclisinin, ancak cemiyet misakının kendisi için çizdiği hudutlar dahilinde karar vermekle mükellef olduğunu bildirdi. Meclise Misakın çizdiği hudutlar dışında bir vazife ve selâhiyet verileceği zaman bunun sarahaten söylenmesi lâzımdır. Nitekim Lozan muahedesinin 24, 48, 107 nci maddelerinde bu gibi haller açıkça zikredilmiştir. Antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrası sadece «Meclise arz olunacaktır» demekle iktifa ettiğine göre Meclisin salâhiyeti Milletler Cemiyeti Misakının kendisi için çizdiği hudutlar dahilinde kalmalıdır.

Türk görüşünün hakikate uygun olduğunu dikğer bir delilini de, adı geçen üçüncü maddenin Antlaşmada aldığı kat'i şekil ile ilk teklif edilen metin arasındaki farkta buluruz. İlk teklifte Irak hududunun «Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından bu hususta verilecek karara uygun olarak verilecek bir hat» (10) diye tarif edildiğini görüyoruz. Halbuki nihaî ve kat'i metin sadece «iki taraf dostane müzakerelerle müsbet bir neticeye varamadıkları takdirde ihtilâf Milletler Cemiyeti Meclisine arz olunacaktır.» diyor. (11). İki metin arasındaki fark aşikârdır. Birinci de sarahaten bir «karar» dan bahsediliyor. İkincide böyle bir şey görmüyoruz. Diğer taraftan Tefvik Rüştü bey Türk tezini çok kuvvetlendiren bir noktaya daha dikkati çekiyor. Lozan konferansında Musul meselesi konuşulurken Britanya murahhas heyeti reisi Lord Kürzon şunları söylemişti:

«İhtilâfı tetkik etmek için nasıl bir usul kabul icap edeceğini Meclis kararlaştıracaktır. Türkiyeden ve Büyük Britanyadan müteakabil görüşlerini kendisine bildirmelerini isteyebilecektir: kürtlerin, Türklerin, arapların, hıristiyanların fikirlerini mahallinde öğrenmek üzere bir komisyon göndermeye karar verebilecek veya Avrupada bir tahkikat yapabilecek yahut bu meselenin halli için bir tek hakem tavzif edecektir.

Ne yapacağını bilmiyorum. Fakat Türk murahhas heyetiyle İngiliz murahhas heyetine müsavi muamele yapacağını zannediyorum. Ve

(10) «La décision qui sera rendue à ce sujet par le conseil»

(11) «Le litige sera porté devant le Conseil».

iki iddia izah edildikten sonra kabil olan en bitaraf tetkike girişilecektir. Diğer taraftan misakın on beşinci maddesi Türk hükümetinin de içinde temsil edileceği Meclisin kararı ittifakla verilmelidir diyor; böylece onun (Türkiyenin) rızası olmaksızın hiçbir karar verilmeyecektir. (12).

Bundan sonra Tevfik Rüştü bey, Fethi beyin 30 Eylül 1924 içtimasında söylediği sözlerin manasını izah etti. Fethi bey Milletler Cemiyeti Meclisinin kararına Türkiyenin de ittibaa hazır olduğunu beyan ederken yukarıdaki esasları göz önünde bulunduruyordu. Meclisin salâhiyetinin yukarda çizilen hudutlar içerisinde kalmasını tabii ve malûm bir hal telâkki ettiğinden, raportör M. Branting'in sualine müsbet cevap vermişti. Bu vaziyet karşısında Meclisin salâhiyeti üzerinde tereddüte mahal yoktur. Lahey Adalet Divanına gitmeye de lüzum yoktur. Meclisin (Bonsoffices) Dostane teşebbüsü ile iki tarafın da kabul edeceği bir hal suretine varılmalıdır.

Burada Türk tezinin çok kuvvetli bir mesnedi ile karşılaşılıyor. Tevfik Rüştü bey yukardaki mütalealardan sonra hakem ve tahkimin mahiyeti üzerinde duruyor. Bir şahsa hakem sıfatı ile müracaat edilecek olursa bu önceden tahkimname ile açıkça söylenir. Hâdisemizde Meclisin, kendi salâhiyetinin bir hakem salâhiyeti olup olmadığını üçüncü bir şahıstan sormaya kalkışması, bu hususta onun da sarih bir kapaati olmadığını gösterir. Hakeme, ihtilâf halindeki tarafların mütekabil rızaları ile müracaat edilir. Hiçbir şahıs kendi arzusuna rağmen hakeme götürülemez. Nasıl olurda bizzat hakemlik edecek olan Meclis kendi salâhiyetini bir üçüncü şahsın hakemliği ile tayin ve tesbit ettirebilir. Demek ki burada sözü geçen hakemlik, hakem müessesesinden umumiyetle anlaşılman manadan başka bir mana ifade etmektedir. (13)

İki taraf murahasalarının mütalealarını dinledikten sonra Meclis, tali komite raportörü Unden tarafından sunulmuş olan raporu kabul etti. Ve mesele Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanına havale olundu. (19 Eylül 1925).

Adalet Divanında: Adalet Divanından şu suallere istişari rey ile cevap vermesi rica ediliyordu.

«I — Lozan muahedesinin üçüncü maddesinin ikinci fıkrası mucibince Meclis tarafından verilecek kararın mahiyeti nedir? «hakem hükümü mü, tavsiye mi veya sadece tavassut mu?»

(12) Söz. geç. es. s. 127.

(13) Söz. geç. es. S. 128; bu hususta Hariciye Vekâleti memurları tarafından neşredilen «Lozanın İzlerinde 10 yıl» 1939 eserinde de malûmat vardır.

II. Karar ittifakla mı verilmelidir, yoksa ekseriyet ile verilebilir mi?

«Alâkalı tarafların mümessilleri reye iştirak edebilirler mi? (14)

Bu suallerden de anlaşıldığı veçhile Adalet Divanından yalnız usule müteallik hususatta fikrini beyan etmesi talep edilmektedir.

Divan Musul meselesinin esasına girmeyecektir. Esasen Divan, istişari reyinde meselenin kendi huzuruna gelinceye kadar geçirmiş olduğu safhalara birer birer işaret ettikten sonra «Meclisin kendisine sorduğu suallerin tetkikine girişmeden önce meclisin meşgul olduğu meselenin hiçbir suretle esasına girişmeksizin (préjugé) sadece kendisine sorulan suallerin tetkikiyle sıkı bir surette bağlı kalacağını» beyan etmek istediğini söyledi... (15).

Bundan sonra birinci sorunun tetkikine girişti:

I. Divan istişari reyinde kendisine sorulan birinci soru üzerinde şu mütaleayı yürütüyor: evvelâ, Divan akit tarafların arzusunun ne olduğunu muahede metninde arayacaktır. İcap ederse muahedenin gayri unsurlarda başvuracaktır. Divanın kanaatine taraflar Lozan Muahedesinin üçüncü maddesinin ikinci fıkrasını tesbit ederken Meclise müracaatla aralarında çıkabilecek olan ihtilâfın kat'i ve mecburî bir hallini temin etmek, yani hududun kat'i olarak tayinini istemişlerdir. Divanı bu kanaate sevkeden sebepler şunlardır.

a) üçüncü madde muahedenin «araziye müteallik hükümler» inden maduttur. Maksadı Türkiye hududunu Akdenizden İrana kadar tesbit etmektir. Bu hududun iki kısmı arasında bir tefrik yapıyor. (16)

(14) Publications de la cour permanente de justice internationale: recueils avis consiliatifs: serie B. No. 12 sayfa 7.

(15) Söz. geç. es: s. 18.

(16) 9 Eylül 1925 tarihinde meclis tarafından verilen karar mucibince milletler cemiyeti umumî katibi 23. Eylül 1925 tarihinde bir istişari rey vermesi için Adalet Divanına müracaat etti. Divan Nizamnamesinin 73 üncü maddesine tevfikeyle bu müracaat Milletler Cemiyeti azalarına, Misakın lâhikasında zikredilen devletlere ve Türkiyeye tebliğ edildi. Divan reisi Divan nizamnamesinin kendisine temin ettiği selâhiyete istinaden 22. Ekim 1925 tarihinde fevkalâde olarak toplanmaya davet etti. (Alelâde toplantı 7 Aralık 1925 te vuku bulacaktı.)

Türkiye yukarıdaki tebliğe 8 Ekim 1925 tarihli bir telgrafla cevap verdi. Türkiye Hariciye vekili Tefik Rüşti imzasını taşıyan bu telgrafta, Cumhuriyet hükümetinin fikrinde Divana sunulan mesele açıkça siyasî bir karakter ibraz ettiği için hukukî bir hal suretine bağlanamayacağı Lord Kürzonun üçüncü maddenin Türkiye tarafından kabulüne sebep olan beyanatı ve bizzat maddenin metni her türlü tahkim imkânını bertaraf ettiği, meclisin dahi kendi se-

Türkiyeyi Suriyeden ayıran kısmı ki esasen 20 Ekim 1921 tarihli Fransız - Türk anlaşması ile tâyin edilmiştir. Ve muhafaza edilmektedir. Irak ile Türkiyeyi ayıracak olan kısım ki Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostane bir şekilde 9 ay zarfında tâyin edilecektir. Olmadığı takdirde ihtilâf Milletler cemiyeti Meclisine arz olunacaktır. Bu hududun bir kısmı muahedenin imzası altında tâyin ve tarif edilmiş, diğer kısmı ise ilerde tâyin edilecek olmakla beraber, bu madde baştan nihayete kadar kesilmeksizin devam eden kat'i bir hudut tesis etmek maksadını gütmektedir. Yalnız tesbit (Fixer), tayin (Déterminer), tabirlerinin, ancak kat'i bir vaziyet tesisi ile anlaşılabilmesi değil, fakat bir hududun ve iki millet arasında hudutları tesis etmeye matuf her anlaşmanın bizzat mahiyetinden hududun bütün imtidadınca sarih bir tahdid (Delimitation) olması lâzım geleceği neşet ediyor. Üçüncü maddenin ikinci fıkrasından Meclisin faaliyetinin ne olacağı sarih bir surette tezahür etmekle beraber ortada iki şık vardır: tarafların, ya doğrudan doğruya veya bir üçüncü şahsın müdahalesi ile elde edilen rızalarının tevafuku, yahut bir üçüncü şahsın kati müdahalesi. İşte üçüncü maddede bu iki safhayı da görmekteyiz. Binaenaleyh taraflar bu maddeyi tanzim ederken bir üçüncü şahsın — Meclisin — kat'i bir hal tarzına varmayı mümkün kılacak müdahalesini düşünmüşlerdir neticesine varmak zaruridir.

b) Buna rağmen ikinci fıkranın ilk iki bendi üzerinde bir şüphe kalacak olursa, bu şüpheyi üçüncü bendin tabiri ortadan kaldırır. Bu denden hükmü ile, iki hükümet, hudud hakkında verilecek karara intizaren, kat'i mukadderatı bu karar ile tâaayyün edecek olan arazinin hali hazırında her hangi bir değişiklik yapacak mahiyette askeri veya her hangi bir karekete tevessül etmemeyi taahhüt ediyorlar. Demek ki iki tarafın arzusu verilecek kararın kat'i olması idi.

lâhiyeti üzerinde tereddüde düşerek divandan sorması, diğer taraftan Britanya mümessilinin kendi hükümeti tarafından evvelce yapılan taahhütleri keenlemeyekün addettiğini resmen beyan etmesi, bu meseleyi hiçbir şüpheye meydan bırakmayacak şekilde hallettiği ve Türkiye Hükümeti de bu husustaki noktai nazarını açıkça ifade etmiş olduğu için Adalet Divanının fevkalâde içtimanda kendisini temsil ettirmeye mahal olmadığı kanaatindedir deniyordu.

Büyük Britanya hükümeti Musul meselesinde kendisini daimî Adalet Divanı huzurunda temsil etmek üzere isimleri aşağıda yazılı zevatları tâyin etmişti.

Sir Douglas Me Garell Hagg.

Sir Cecil Hurst (Hariciye hukuk müşaviri).

M. Alexader R. Fachir. (Avukat)

c) Bu suretle Divan üçüncü maddenin manasının sarih olduğu ve kendi anladığı şekilde anlaşılacak lâzım geldiği kanaatine varıyor. Bu itibarla muahede metni dışında tarafların arzusunu öğretmeye yarıyacak vesikalara müracaata lüzum görmüyor. Fakat Türkiye hükümeti Lozan konferansı esnasında cereyan eden bazı müzakerattan Divanın kanaatine muhalif bir kanaat çıkarmış olduğundan bu müzâkereler üzerinde de durmayı faideli addediyor. Türkiye yukarda aynen naklettiğimiz Lord Kürzon'un sözleri üzerinde duruyor. Lord Kürzon'un bu sözlerini bir teklif mahiyetinde görüyor. Türkiye teklifleri reddetmiş olduğu için artık o sözlere istinat edilemez. Esasen Türkiye o sözlerden bugün Tefik Rüşti beyin çıkardığı mânayı o zaman da çıkarmış olsaydı bu teklifi reddetmiş olmasını izah etmek güç olur.

Lord Kürzon teklifini yaptığı zaman üçüncü madde mevcut değildi. Kaldı ki muahede hazırlanırken cereyan eden müzakerelerden üçüncü maddeden Meclise sadece bir tavassut vazifesi yüklendiği mânası çıktığı farzedildiği takdirde (kat'i hal suretine) varılamıyacaktır ki bu anlayış maddenin gramer ve mantık bakımından zarrî olan tefsiri ile kabili telif değildir.

d) Divan tarafından yapılan tefsire karşı müttefiklerin konferansın kesilmesinden önce sundukları proje ile muahedeye aynen giren mukabil Türk teklifi arasındaki farkta da bir delil bulunmaz. (17). Divan bu kanaate mesnet olarak İsmet Paşanın 8 Mart 1923 tarihli bir mktubunu gösteriyor. Bu mektupta İsmet Paşa, arazi meselelerine taallük eden Türk mukabil tekliflerinin müttefik devletler tekliflerine uygun olduğunu söylüyor.

e) Divana sorulan sual sadece üçüncü madde hakkında olduğundan, iki tarafın bu maddenin kabulünden sonra yaptığı taahhütlerin tetkikine girililmemektedir. Yalnız Milletler Cemiyeti Meclisinin 20 ve 30 Eylül 1924 toplantılarında cereyan eden müzakere ve M. Branting'in sözleri divanın kanaatini takviye etmektedir. M. Branting iki tarafın da, Meclis kararlarına mutavaat edeceklerini kendisine beyan etmiş olduklarını söyledi. Bu suretle meclise üçüncü maddede kabul edilen salâhiyetten daha geniş bir salâhiyet tanındığı iddia edilemez. Ancak üçüncü maddenin hükümleri dairesinde hareket etmişlerdir.

(17) Müttefikler projesinde Irak hududunun: «Bu hususta Milletler Cemiyeti Meclisince verilecek karara uygun olarak tayin edileceği» söyleniyordu. Türk mukabil teklifinde ki muahedede yer almıştır; «ihtilâf Milletler Cemiyeti arzoluncaktır» denmiştir.

f) 8 Ekim 1925 tarihli telgrafında Türk hükümeti Divanın dikkatini, Meclisin, üçüncü maddenin kendisine bahsettiği salâhiyetlerin mahiyeti hakkında Divandan istişari rey sormasına çekiyor. Divan bu tarzı hareketi şu suretle tefsir etmektedir: Meclis maddenin mânası hakkında tereddütte değildir; ancak taraflardan biri kendi düşünce tarzından ayrı bir fikirde olduğu için, önce Adalet Divanının reyini sormadan bu iddiayı bertaraf etmek istememiştir.

g) Aynı telgrafta, Meclisin son içtimanda İngiliz murahhasının hükümeti tarafından bu mesleye dair yapılan taahhütlerin bundan böyle hükmü olmadığını söylemiş olmasına da işaret ediliyor. Divan bu sözleri şu mânada anlamaktadır: Divanın istişari reyi verildikten sonra Meclis tarafından verilecek karara Türkiye hükümeti riayet edeceğini önceden taahhüt etmemekte ısrar ederse, o zaman Büyük Britanya hükümeti Türkiyenin kendisi için istediği aynı hareket serbestisini istiyecektir.

Hülâsa, Divan, Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından verilecek kararın kat'i olacağı kanaatinde. *Şimdi bu kararın mahiyetini araştıracağız.* Eğer «tahkim» kelimesi geniş manada, alâkadarların müracaat etmiş oldukları bir üçüncü şahıs tarafından yapılacak irade izharının mecburilik kudreti ile tavsif edilmiş olarak, alınacak olursa, bahis mevzuu kararın «bir hakem hükmü» (Sentense arbitrale) olduğu söyenebilir.

Eğer tahkimin umumiyetle kullanılan daha dar mefhumu, yani mevzuu «devletler arasındaki ihtilâfları tarafların kendi seçecekleri hakemlerin hukuka riayet ederek» (18) halletmiş olan tahkim kastedilecek olursa, Meclisin kararına «hakem hükmü» diyemeyiz.

Fihakika, Meclis hukukî mülâhazalarla bağlı kalmıyacağı gibi Milletler Cemiyetinin bir uzvu olarak hareket ettiği için bir hakem mahkemesi addedilemez.

Hülâsa, Mecliste, dar manâda hakem mahkemesi vasfını bulmak kabil olmakla beraber; ona herhangi bir ihtilâfı kat'i surette halletmek salâhiyeti tarafların müşterek rızası ile verilebilir. Milletler Cemiyeti Misakının 15 inci maddesi Meclisin, sadece tavsiyelerde bulunabileceğini âmir ise de; tarafların, Meclise bu madde ile tanınan salâhiyetlerinden daha geniş bir salâhiyet tanımaları kabildir. Lozan muahedesinin 3 üncü maddesi itle Büyük Britanya ve Türkiye meclise Misakın 15 inci maddesi ile tanınan selâhiyeti genişletmişler,

(18) Beynelmîlel ittifakların sulh yolu ile halli için Lahey Antlaşması. 18. Ekim. 1907. Madde 37.

tamamlaşımıldır. Binaenaleyh Meclis yalnız tavsiye ile, tavassut ile iktifa etmeyip kat'î karar da verebilecektir. (19)

II. İkinci sual Meclisin bu mesele hakkında vereceği kararın ekseriyetle mi, ittifakla mı vereceği ve bu ekseriyet veya ittifaka alâkadâr taraf mümessillerinin reyinin de dahil olup olmayacağıdır.

Divanın bu husustaki mütaleası şudur:

a) Lozan muahedesinin 3 üncü maddesinin ikinci fıkrası Milletler Cemiyeti Meclisine müracaat edileceğini söylüyor. Yani Meclis misak ile ne şekilde teşkilâtlandırılmış ve misak mucibince ne surette faaliyette bulunuyorsa bu hadisede de aynen o usulü takip edecektir. Bu tarihte (20) Meclis misakın dördüncü maddesi, ve meclisin 21 Eylül tarihli ve heyeti umumiyeye (Assemblée) 25 Eylül 1922 de tasdik edilen kararı mucibince dört büyük devlet tarafından tâyin edilmiş mümessillerden, ve umumî heyet tarafından tâyin edilmiş altı aza ki ceman on azadan mürekkeptir. Büyük devletlerin mümessilleri meclisin daimî yani değişmez azalarıdır. Mecliste aza bulunmayan bir devlet kendisini alâkadâr eden bir mesele görüşüleceği zaman bir mümessil ile meclis müzakeratına iştirake davet edilebilir. Mevzuubahs meselenin müzakeresinde Milletler Cemiyeti azası olmayan Türkiye, bu hükme tevfikân meclis müzakerelerine çağırılmıştır. «Demek ki aza devletlerin mümessilleri yani kendi hükûmetleri tarafından tevkil edilmiş şahıslar mevzuubahistir ki bunlar» hükûmetlerinden talimat almakta ve onlar namına mesuliyet deruhte etmektedirler.

Bu suretle teşekkül etmiş ve Milletler Cemiyetinin faaliyet devresine giren veya dünya sulhüne dokunan her mesele ile alâkadâr olmak vazifesi ile mükellef kılınan bir heyette ittifak kaidesi tabîî, ve hattâ zarurîdir (21). Meclisin mukadderatı âzâ devletlerin ittifa-

(19) Recueil des avis consultatifs, avis No. 12. Sahife 18-28.

(20) Lozan muahedesinin 44 üncü ve 107 ci maddelerinde reylerin ekseriyeti ile karar verilebileceği söylenmiştir. Binaenaleyh bu iki maddede mevzuubahis olan hallerde ekseriyet kâfi gelecektir.

44 üncü madde: «Türkiye, işbu faslın yukarki maddelerinin Türkiyenin gayri müslim akalliyetlerine taallük ettiği mertebede mezkur maddeler ahkâmının beynelmilel menfaati haiz taahhüdât teşkil etmelerini ve Cemiyeti Akvamın kefaleti altına vazedilmelerini kabul eyler. İşbu ahkâm Cemiyeti Akvam meclisinin ekseriyetinin muvafakati olmaksızın tadil edilemeyecektir...»

(21) 107 nci madde Türk-Yunan-Bulgar hudutlarında şimendifer, transit münakelesine mütealliktir «... işbu maddenin icrai ahkâmı Cemiyeti Akvam meclisi tarafından intihap edilecek olan bir komiser tarafından temin edilecektir. Yunanistan ve Türkiye hükûmetleri bu komiser nezdine. salufülzikir

kı ile alındığı zaman haiz olmaları içabeden kuvvet ve kudreti gösterirebilirler. Eğer sarahaten istisna edilen haller haricinde ekseriyetle karar verilebilecek olsa bundan bizzat Milletler Cemiyetinin perestisi zarar görür, müteessir olur. Diğer taraftan, dünya sulhünü tehdit eden meseleler hakkında verilecek kararların, sulhü korumak için o kararı tatbik etmeye çağrılacak belki en ağır yükleri yüklenecek olan, Meclis âzalarının arzuları hilâfına verilmesi de güçlkle kabili tasavvurdur.

Esasen Misakın beşinci maddesinin birinci fıkrasında ittifakla karar vermenin esas kaide olduğu açıkça görülmektedir.

«Madde 5: İşbu misak veya işbu muahede hükümlerinin sarahaten istisna ettiği ahval haricinde Umumi Heyetin ve Meclisin kararları içtimada temsil edilen azânın reylerinin ittihadı ile alınır...»

Ekseriyetle verilecek kararlar gerek misakta gerek Versay muahedesinde sarahaten zikredilmiştir. Lozan muahedesinin 3 üncü maddesinin ikinci fıkrasında böyle bir hüküm bulunmadığından burada esas kaide, yani reylerin ittifakı, aranacaktır (22).

Büyük Britanya hükümetinin mümessili, Misakın beşinci maddesinin ancak Meclise Misak'la verilen vazife ve salâhiyetlere müteallik kararlarda tatbik edilebileceği iddiasında bulunmuştur. Divan bu iddiayı reddeder.

Kararın ekseriyetle verilebileceğini müdafaa eden teze mesnet olarak hakem mahkemeleri için umumiyetle kabul edilen kaidenin reylerin ekseriyeti ile karar vermek olduğu ileri sürülmüştür. Divan, bu mütaleaya karşı burada «dar manâda tahkim.» bahis mevzuu olmadığı cevabını veriyor.

Ekseriyetle iktifa edilmediği takdirde hiçbir zaman ittifak elde edilemeyeceği için bir karara varmak daima imkânsız kalacaktır de-

ahkâmının icrasına müteallik her meseleyi komiserin nazriddiketine vazetmekle mükellef ve vazifesinin ifası emrinde bilcümle teşkilatı lâzimeyi müzahir olacak olan bir mümessil tayin etmek hakkını haiz olacaktır. Bu mümessiller ihtiyacı olacak madun heyet memurunun miktar ve evsafı hakkında komiserle itilâf edebileceklerdir. Ahkâmı mezkûrenin icrasına müteallik olup haline mesbuk olmadığı her meseleyi Cemiyeti Akvam meclisinin kararına arz etmek mezkûr komiserin uhdesine terettüp edecektir. Yunanistan ve Türkiye hükümetleri ekseriyeti ara ile ittihazı mukarrerat eyleyen mezhûr meclis tarafından sadır olan her karara riayet eylemeyi taahhüt ederler.

(22) Bazı ihtilâflarda hakem mahkemesi nezdinde taraflardan birine mensup hakem bulunmadığı zaman, o ihtilâf için, hakemi bulunmayan taraf bir hakem gönderir. Buna *ad hoc* hakem veya hâkim denir.

niyor. Divanın kanaatine böyle bir hal ancak *ad hoc* (23) hakemler tâyin edildiği ve mahkeme daimî bir teşekkül olmadığı zaman bahis mevzuu olabilir. Halbuki hâdisemizde önceden teşekkül etmiş kendine mahsus teşkilât, ve usul kaideleri bulunan bir müessese yani Milletler Cemiyeti Meclisi ile karşı karşıya bulunuluyor. Binaenaleyh bir karara varmamak tehlikesi yoktur. İttifak şarttır.

b) Şimdi tarafların mümessillerinin reye iştirak edip edemiyeceğini tetkik edelim. Divanın kanaatine, Misakın beşinci maddesi hükmü çok umumîdir, hakiki bir ihtilâf halini nazarı itibara almaktadır. Fakat, 15 inci maddenin altıncı, yedinci fıkralarında hakiki ihtilâf göz önünde tutulmuş, reylerin ittifakını emretmekle beraber ittifakın hesaplanmasında alâkadar tarafların reyini hariç bırakmıştır. Aynı fikri 16 ncı maddenin dördüncü fıkrasında ve ikinci Umumi Heyet toplantısında verilen bir karar mucibince bu maddeye ilâve edilecek, üç fıkradan birincisinde de buluyoruz. Binaenaleyh Misak metninden anlıyoruz ki, bir ihtilâfın halli bahis mevzuu olduğu zaman ihtilâfta alâkahı tarafların reyleri nazarı itibara alınmıyor.

Divan, halen meclise tevdi edilmiş bulunan ihtilâfın hallinde de reylerin ittifakını aramaktadır. Fakat, hiç kimse kendi davasında hakem olamaz.

İlmî bakımdan düşünülecek olursa, tarafların mümessillerinin reylerini ittifakın hesabında nazarı itibara almak, onlara bir nevi veto hakkı tanımaktır ki bu takdirde üçüncü maddenin ikinci fıkrasında izhar edilen arzuya aykırı hareket edilmiş olunur.

Nihayet, şurasını da müşahede etmek faideden hali değildir. Mecliste bulunan tarafların mümessillerinin hukukî vaziyeti hakem mahkemelerindeki millî hakemlerin hukukî vaziyeti ile kabili mukayese değildir.

Hülâsa: ittifakın hesaplanmasında tarafların mümessillerinin reyleri nazarı itibare alınmayacak. Fakat bunlar reye iştirak edeceklerdir. Rey vermek onların hem vazifeleri, hem de haklarıdır. 15 inci maddenin 6 ve 7 nci fıkraları, 16 ncı maddenin yukarıda adı geçen fıkraları metni ihtilâflarda tarafların mümessillerinin reye iştirak edebileceklerini, yalnız bu reylerin ittifak aranan hallerde nazarı itibara alınmayacağını isbat ediyor.

Bu esbabı mucibeden sonra Adalet Divanı kararını aşağıdaki satırlarda hülâsa ediyor:

Divan şu mütalâadadır:

1. «Lozan muahedesinin üçüncü maddesinin ikinci fıkrası mucibince Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından» verilecek karar «ta-
raflar için mecburî olacak ve Türkiye ile Irak arasındaki hududu
kat'i olarak tayin edecektir.

2. «Verilecek karar, tarafların mümessillerinin reye iştiraki, fa-
kat bunların reyleri ittifakın hesaplanmasında hesaba katılmaksızın,
reylerin ittifakı ile verilecektir.

Reis: Max Huber.

Mahkeme kâtibi: A. Hammarskjöld.

Musul meselesinin başlangıcından itibaren Lâhey Daimî Adalet
Divanın istişari reyinin verilmesine kadar olan saffhalarını tetkik
ettik. Burada ancak ileriye sürülen iddialara müdafaa olunan tez-
lere sadece kısaca temas edebildik. Yoksa bu mesele hakkında teati
edilen vesikalar, yapılan müzakereler vesaire başlıbaşına ciltler dol-
duracak kadar hacımlıdır (24).

(24) Musul meselesi hakkında Paris Hukuk Fakültesi profesörlerinden
M. Gilbert Gidel tarafından Türkiyenin noktai nazarına müdafaa eden bir
mütalâa verilmiştir.